Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
Available online at : www.gisrrj.com
OPEN ACCESS
ISSN : 2582-0095
doi : https://doi.org/10.32628/GISRRJ

वास्तुशास्त्रस्य मूलसिद्धान्तः

डॉ. निर्भय कुमार पाण्डेय
सहायक प्राचार्य (ज्योतिष), रामाधीन मिश्र भास्करोदय संस्कृत महाविद्यालय,
देवढिया, बक्सर (अंगीभूत इकाई), का.सिं.द.सं. विश्वविद्यलाय, दरभंगा, बिहार।

Article Info

Article History
Accepted : 20 Sep 2024
Published : 05 Oct 2024

Publication Issue :
Volume 7, Issue 5
September-October-2024

Page Number : 56-59

शोधसारांशः – वस्तुतो भारतीयो स्थापत्यमेका परिनिष्ठिता कला अस्ति, यस्यामेक वर्गीयैः कलाकारैः शिल्पिभिर्वा किमपि कार्य भवितुं नार्हति। अस्यां भवननिर्मातृमूर्तिनिर्मात् चित्रकाराणां तथा स्थापकाचार्याण समौन्वतरूपेण आवश्यकता भवति। परम्परागतशास्त्रीयासाद्धानां पूर्वजोपार्जितशास्त्र कौशलस्य च समन्वितविभूत्या भारतीयास्थापत्यस्य ज्योतिप्रज्वलिता संजाता। अतो भारतीयस्थापत्यस्याध्ययनान्वेषणानुष्ठान कर्तृभिः पूर्वसूरिभिः शास्त्रीयमर्मणः, समग्रमुदवोधनंनैव विहितम्। अस्य समीक्षणपूर्णमेवासीत्। भारतीय स्थापत्यमेकं शास्त्रं कला च अस्ति। प्रथमतः अस्य देशस्य अभयोः मार्गयोः स्थापत्यस्य महनीयाः कला–कृतयः सन्ति, यासु महान्ति निदर्शनामि विग्रकीर्णानि सन्ति। अपरं चास्य विषयस्य भारतीय साहित्य वेद वेदांगोतिहास–पुराणागाम–वास्तुशास्त्रीय शिल्पशास्त्रीय ग्रन्थाः सन्ति, येषु अस्य विषयस्य पृथुलं विवेचनं द्रश्यते।

मुख्यशब्दाः– वास्तुशास्त्र, कलाकृतयः ।

विश्वगुरुपद प्रतिष्ठितेऽस्मिन् भारत देशे चिरादेव स्थापत्यं प्रत्यनुरागो द्रश्चते। अस्य ज्वलन्तोदाहरणरूपेण भारतीयाः कलाकृतयः सन्ति याः देशेऽस्मिन् सर्वत्र विकीर्णाः सन्ति, यासु भारतीयसंस्कृतेः सभ्यतायाश्च अनुपमा छट–दरीद्रश्यते। भारतीयाः सैद्धिन्तिकरूपेण व्यावहारिकरूपेण च अस्याः कलायाः सततं साधनाम कुर्वन्। ते स्थापत्यशास्त्र मिदं सरलमुपायस्यमनुकरणीयं च मन्यतेतन्स्म्। एतदेव कारणं यद् अध्यात्मोन्मेषेणोन्मेषितस्य अस्य देशस्य कलाकृतिनां सौन्दर्यमवलोक्य

Copyright © 2024 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution **4.0 International License (CC BY-NC 4.0)**

जनाः विस्मिताः भवन्ति। भारते कलामिमां प्रति प्रेरणामूलकस्य अनुरागस्य वैशिष्टयः मिदं यन्मनीषिणः स्वीयं चिन्तनं शास्त्रीय स्वरूपं प्रदत्तव यथा शिल्पिनः सरकारस्वरूपं प्रददुः। इत्थंकला प्रति उपासनेः परम्परागतरूपेण चिरादद्य प्रभृति प्रवाहिता वर्तते।

प्रारम्भकाले स्थापत्यं समाजे सर्वेषां वर्गाणिसाध्यविषयः आसीत् परं च कालन्तिरं प्राप्य अशिक्षितानां शिल्पिनामेव व्यवसायो जातः। परिणामतः कलाकृतीणां निर्माण्पास्येषं श्रृंखलां प्रचलिता भवतु नाम, परं शास्त्रीयज्ञानाम भाववशात्लुप्तप्राया एवाभूत्।

वस्तुतो भारतीयो स्थापत्यमेका परिनिष्ठिता कला अस्ति, यस्यामेक वर्गीयैः कलाकारैः शिल्पिभिर्वा किमपि कार्य भवितुं नार्हति। अस्यां भवननिर्मातृमूर्तिनिर्मातृ चित्रकाराणां तथा स्थापकाचार्याण समौन्वतरूपेण आवश्यकता भवति। परम्परागतशास्त्रीयासाद्धानां पूर्वजोपार्जितशास्त्र कौशलस्य च समन्वितविभूत्या भारतीयास्थापत्यस्य ज्योतिप्रज्वलिता संजाता। अतो भारतीयस्थापत्यस्याध्ययनान्वेपणानुष्ठान कर्तृभिः पूर्वसूरिभिः शास्त्रीयमर्मणः, समग्रमुदवोधनंनैव विहितम्। अस्य समीक्षणपूर्णमेवासीत्। भारतीय स्थापत्यमेकं शास्त्रं कला च अस्ति। प्रथमतः अस्य देशस्य अभयोः मार्गयोः स्थापत्यस्य महनीयाः कला–कृतयः सन्ति, यासु महान्ति निदर्शनामि विग्रकीर्णानि सन्ति। अपरं चास्य विषयस्य भारतीय साहित्य वेद वेदांगोतिहास–पुराणागाम–वास्तुशास्त्रीय शिल्पशास्त्रीय ग्रन्थाः सन्ति, येषु अस्य विषयस्य पृथुलं विवेचनं द्रश्यते।

पृथिव्याः भूगोलस्य च वर्णनम् ।।

प्रसादादिनिर्माणे वास्तुशास्त्रस्य महत्वमपरिहार्यमस्ति। सर्वे प्राणिनः विशेषतः मानवाः सवर्था सुखं समृद्धिं चाभिलशन्ति। अत एव शास्त्रविहितनियमपालनेन सर्वाणि कार्यजातानि सिद्धान्ति भवन्ति। एतदीभप्रेत्य प्रथमं प्रथिव्याः भौगोलिकस्थितेश सम्यग विचारः कर्तव्यः।

वस्तुतो भारतीयवास्तुशास्त्रस्य प्रणयनं केवलमेकस्य प्राणिनः एकस्य राजस्य देशस्य वा कृते नैव सज्जातम्। सम्पूर्णस्य भूमण्डलस्यापि अत्र चिन्तनं कृतमस्ति। अत्र न केवलं भूमिः भवनं वा समाहितम वर्तते अपितु अस्यां पृथिव्यां यात्किमपि निर्माणं योजनां वा विद्यते तद् वास्तु अस्ति। वास्तुशब्दो वस्तुशब्दाद विनिःसृतः। अतः सर्वाव्यापि वस्तूनि वास्तुशब्देन अभिहितानि सन्ति।

प्राचीनेशु वास्तुविशयक ग्रन्थेशु पुराणेशु च कथितं यत पूर्वमिय पृथ्वी अग्नेः पिण्डः आसीत्। अस्य गतस्य पुष्टिः आधुनिक भूगर्भशास्त्रिणः कुर्वन्ति। पुराणमतानुसां संवर्तकादिमेधैः अत्युल्वणा वृष्टिः कृता। एतेन पृथिव्याः उष्णता शान्ता अभवत्। समन्तात् जलमेव दृश्यते स्म। अतः प्रथमेकमेव तत्वमासीत्। स चाग्निः एव। पश्चाच्च एकमेव तत्वं जलमेव आसीत्।

समरांणसूत्रधारे कथितं यदस्या जलमस्याः सृष्टेरनतरं सागराणां समुद्राणां द्वीपानां विभागोऽभवत्। एते प्रचण्ड प्रभंजः पवनेनैव मंजातः। अनेन पवनेन केचन भागाः शुष्काः कृताः। ये भागाः शुष्काः जाताः ते एव स्थलरूपेण परिवर्तिताः अभवन्। यत्र यत्र च जलभासीत् ते प्रदेशाः चित्ररूपेण द्वीपाः संजताः। अतः नदी समुंद्र द्वीपात्मिकाइयं पृथ्वी समस्तानि पंचतत्वानि। धारयन्ती सागरैश्य विभक्ता सतीपूर्णतया निर्मिताभवत्। यद्यपि पृथिव्याः भूगोलस्य च वर्णनम 'मानसारः मयमतम्' इत्यादिषु ग्रन्थेषु नैव कृतं तथापि अर्वाचीनकृतौ समरांगणसूत्रधारः नागके ग्रन्थे अस्य विषयस्य अतीव विस्तारेण वर्णनमस्ति। तत्र चैकोध्य दशकोट्येकोनविंशतिलक्षयोजन परिमितो वर्तते।

अस्याः परिधिश्च द्वात्रिंशत्कोटि शष्टिलक्षाशीति सहस्त्रयोजन परिमिता तत्रोपवर्णिता। अस्याः बाहुल्यं चलक्षद्वय–विशंति सहस्त्र योजन परिमितमास्ति। तद्यथा–

विष्कम्भोस्याः समुद्दिष्टो दश योजन कोटयः।
लक्षाणयपि च मेदिन्यास्तद्वदेयो न विशंतिः ।।
विष्कम्भत्रिगुणो यावद विश्वकम्भांशश्च पंचमः।
मेदिन्याः परिधिस्तावत योजनैः परिकीर्तितः ।।
द्वात्रिशत्कोटयः शष्टिलक्षाणि परिधिः क्षितेः ।
असीतिश्च सहस्त्राणि योजनानां प्रकीर्तितः ।।
योजनानां सहस्त्राणि विंशतिर्लक्ष्ययोद्वद्यम् ।
इति बाहुल्यमेतस्याः क्षितेर्वत्स तबोदितम ।।

पृथ्वीवर्णनप्रसङ्गे कथितं यदत्र सप्तदीपानां सप्तसमुद्राणां च मध्ये शतैकयोजनसहस्त्रपरिमतो वर्तुलाकारो जम्बूद्वीपः समुल्लसति । अयं खलु जम्बूद्वीपं सत्तसु द्वीपेष्वनयतमः ।

अस्मिन् द्वीपे शट् पर्वतश्रेणयः सन्ति। नील–निषधपर्वतयोर्महध्ये जम्बूद्वीपे नव वर्षाणि देशा वा कथिताः येषु भारतं हिमवतो दक्षिणेक्षारसमुद्रं यावद् वर्तते।

श्रीमद्भागवतमहापुराणे द्वीप पंचम स्कन्धे पृथ्वीपरिमाणं द्वीपसमुद्राहण नांच वर्णनं सविस्तरं कृतमस्ति। तत्रविलिखितं विद्यते यद् यदा स्वायम्भुवमनोः पुत्रो राजा प्रियव्रतः रथमारूह तरणिमनुपर्यक्रा भन्तदैव तद्रथचरणद्वारा ये गर्ता अभवन ते एव सप्तसिन्धवो जातः ।

प्राचीनकाले एषैव भौगोलिकी स्थितिः भूमेरासति। एषा भूः सर्वेषां प्राणिनिकायानां निवासभूता अस्ति। जीवानां धारणे तेषां पालने च पृथिव्याः अपरिहार्य योगदानमस्ति। एतद्वक्तुं शक्यते यदियं भूमिः हरेः एव पालिनीशक्तिरस्ति।

संदर्भ ग्रन्थ

1. वास्तु तत्व विचारः
2. वृहदवास्तुमाला
3. मयमतम्
4. विश्वकार्या प्रकाश
5. भवन भास्कर